

Dino Demicheli

Salonitani extra fines Dalmatiae (III)

Civili salonitanskoga podrijetla

Dino Demicheli
HR, 10000 Zagreb
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3

Rad opisuje 14 spomenika salonitanskih civila za koje je iz podataka s natpisa potvrđeno da su boravili izvan granica provincije Dalmacije. S obzirom da se radi o civilima, pripadaju skupini ljudi koji su svojevrijem mogli odlučivati gdje će se uputiti, za razliku od npr. vojničke populacije koju je služba odvodila na mjesta o kojima sami vojnici najčešće nisu mogli odlučivati. Na većini natpisa ovih Salonitanaca izrijeком se ne spominje koji je bio razlog napuštanja Dalmacije, tako da smo za njih pretpostavili razloge ekonomske prirode, ponajviše vezane uz prekomorsku trgovinu i obrt.

Ključne riječi: Salona, Dalmatinci, civili, natpisi, mobilnost, trgovina

UDK: 904:726.82>"652"
930.271

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 26. lipnja 2014.

Uvod

Epigrafski materijal Rimskoga Carstva daje nam podatke o stanovnicima koji su u njemu živjeli, o njihovim imenima i zanimanjima, a na temelju podataka s natpisa možemo ponekad djelomično ili potpuno rekonstruirati put kojim se neka osoba kretala. Različiti su motivi koji su ljude navodili na odlazak iz mjesta prebivanja, a oni su najčešće bili uvjetovani ekonomskim razlozima. Poznato je da je rimsko društvo bilo podijeljeno na staleže koji su bili strukturirani prema pravno-ekonomskom statusu stanovnika. Najosnovnija se društvena podjela može uspostaviti prema pravnome statusu pojedinaca jer se rimsko društvo podijelilo na slobodne ljude i na ljude bez slobode. Slobodne ljude možemo podijeliti na one koji imaju civitet, odnosno građansko pravo, i one na koji ga nemaju (peregrini). Pravni status najčešće uvjetuje i ekonomsku moć, što je osnova rimskoga staleškog sustava. Kod osoba s građanskim pravom presudan je bio osobni imetak, o kojem je ovisila pripadnost nekom od staleža.

Ljudi s civitetom dijelili su se na obične građane, vitezove i senatore. Prelazak iz staleža u stalež ovisio je isključivo o financijskoj moći pojedinca i tko nije imao minimalno 400.000 sestercija nije mogao biti pripadni-

kom viteškog staleža, a za doseći senatorski stalež bilo je potrebno milijun sestercija.¹ Pripadnost staležu bila je nasljedna, no kad bi osoba jednom ušla u neki od staleža, to nije značilo da će zauvijek u njemu i ostati. Stoga je postojala procjena imetka, odnosno cenz (*census* ili *lustrum*), koji se radio svakih pet godina, a na taj bi se način provjeravalo pripadaju li ljudi još uvijek istom staležu u kojem su bili ili su pali u nižu odnosno uspeli se u višu skupinu.

Pojmom civil u ovom radu smatra se osoba s građanskim pravom koja nije obnašala neku vojnu dužnost, premda za rimski svijet takva striktna podjela nije uvijek moguća, jer je za neke nevojničke dužnosti nužna prethodna vojna služba (kao npr. kod carskih prokuratora). Isto tako npr. nadgrobni spomenik viteza Aurelija Valerina,² koji je obnašao dužnost carskoga pisara (*exceptor imperatorum*) na Licinijevu dvoru u Nikomediji, ne spominje neku izričito vojničku dužnost, no radi povijesnih okolnosti, statusa, ali i figuralnog prikaza pokojnika, njega bismo ipak stavili prije u vojnički krug pa nije na ovome mjestu ubrojen. Donekle je slično i kod Salonitanaca koji su zabilježeni u svojstvu svjedoka na vojničkim diplomama, no zaključak je da se radi o bivšim ili aktivnim vojnicima, iako

1 R. P. Saller 2008, str. 817.

2 Salona IV, str. 361-364.

imaju više nevojničku nego vojničku ulogu pri samome činu svjedočenja.³ Pošto će u idućem nastavku ovoga serijala biti obrađeni Salonitanci u vojsci,⁴ ovdje ćemo opisati one koji nedvojbeno nisu imali vezu s vojskom.

Mobilnost civila u Rimskom Carstvu slabije je epigrafski dokumentirana nego što se to može reći za vojnike. Naime, na vojničkim je natpisima počesto podatak o podrijetlu, dok kod civila to i nije u tolikoj mjeri slučaj. Pretpostavljamo da to proizlazi iz činjenice da vojnici, bez obzira na vrstu vojne jedinice, uglavnom služe vojsku izvan vlastite provincije pa, s obzirom na duljinu trajanja vojne službe, na neki način i znaju da postoji velika mogućnost da jednog dana u tuđini i umru. Osim toga, kod vojničkih se nadgrobnih natpisa (barem od 1. stoljeća prije Krista do 2. stoljeća poslije Krista) radi i o svojevrsnoj ustaljenoj epigrafičkoj praksi koja podrazumijeva sve osnovne podatke o preminulome vojniku, kao što su ime, podrijetlo, jedinica u kojoj je služio, dužnost koju je u njoj imao, broj godina života i broj godina provedenih u službi.

Razlozi zbog kojih civili napuštaju provinciju su mnogi, a možemo pretpostaviti da su među najvažnijima ekonomski, a priroda takvog posla najčešće ne iziskuje dugotrajni angažman izvan matične provincije. Stoga smatramo da je veća vjerojatnost spomena domicila na civilnome nadgrobnom spomeniku nekoga tko nije dugotrajno boravio na nekom stranom području nego kod osobe koja dulje vrijeme boravi izvan matične provincije ili je trajno preseljena.

Nisu sve osobe ovdje spomenute imale oznaku domicila na natpisu, nego je ona ponekad pretpostavljena s obzirom na mjesto nalaza i tekst natpisa. Među spomenicima na kojima stoji uklesan podatak o salonitanskom podrijetlu, ono je iskazano na nekoliko načina: ablativom imenice *Salonae* u obliku *Salonis*, odnosno pogreškom uklesan oblik u akuzativu *Salonas*, te pridjevskim oblikom *Salonitanus/a*.

O mobilnosti Salonitanaca unutar same Dalmacije na ovome mjestu nema smisla pričati jer se ona podrazu-

mijeva u iznimno velikim razmjerima, budući da je takva vrsta kretanja uglavnom lakša i kraće traje te se na natpisima rijetko može pratiti. Kod dužih odlazaka možemo govoriti o lokalnim migracijama za čije razloge možemo pretpostaviti da su ponajviše bile ekonomske prirode ili su ljudi odlazili na obnašanje neke municipalne ili vjerske dužnosti u drugi grad. Neki su i umrli izvan Salone, pa bi im se podigao spomenik u mjestu smrti, a isto tako pratimo stanovnike drugih dalmatinskih gradova koji su došli u Salonu u kojoj su umrli.⁵

Svi natpisi o kojima će se ovdje raspravljati su nadgrobn i spominju Salonitance koji su boravili izvan Dalmacije, bez obzira jesu li preminuli izvan Dalmacije ili kod kuće. Ono što je za ovu raspravu bitno jest to da su u nekom trenutku svoga života napustili Dalmaciju i neko vrijeme boravili izvan nje.

U radu je obrađeno 14 natpisa sa spomenom 16 salonitanskih civila čiji su spomenici, osim u Dalmaciji, pronađeni i u Gornjoj Panoniji, Italiji, gradu Rimu i Britaniji.⁶ Spomenici pronađeni izvan Dalmacije komemoriraju osobe preminule u tuđini, dok oni koji su pronađeni u Dalmaciji komemoriraju osobe koje su preminule kod kuće, a iz čijih natpisnih podataka vidimo da su boravile i izvan Dalmacije, te one koje spominju smrt u tuđini. Potonjih spomenika je šest i vjerujemo da se u najvećem broju slučajeva radi o kenotafu (*cenotaphium*), odnosno kamenom spomeniku koji je postavljen bez fizičkih ostataka pokojnika, a u domovini su takve spomenike podizali najčešće članovi obitelji umrle osobe. Nije isključena mogućnost da su za iste osobe podizana dva spomenika, jedan u provinciji u kojoj su umrli, a drugi kod kuće. Ta se tvrdnja može potkrijepiti možda najboljim primjerom natpisa koji spominje istu osobu komemoriranu i u mjestu gdje je umrla i u mjestu gdje je živjela. Radi se o oslobođeniku iz carske pratnje⁷ i u prvom su mu slučaju podigli spomenik ljudi koji su s njim boravili u Germaniji tijekom Domicijanove kampanje,⁸ a u drugom žena i kći u Rimu.⁹ Možda je dio pepela ostavljan na mjestu gdje je osoba umrla, a

3 O svjedocima salonitanskoga podrijetla v. D. Demicheli 2012, str. 79-91.

4 O Salonitancima u pretorijanskoj vojsci v. D. Demicheli 2013, str. 109-121.

5 Npr. u municipiju Salviju nalazimo dekuriona Salone (CIL 3, 14230); u Pljevlju je pronađen nadgrobn spomenik koji komemorira osobu preminulu u Salonu (*defunctus Salonis*, AE 1986, 551); u Dokleji je komemoriran muškarac iz Salone (ILJug 1839); u Naroni se spominje odlazak u Salonu (*cuius beneficio me exportavi Salona*, CIL 3, 1846); na području današnjega Travnika je komemorirana osoba koja je umrla u Salonu (*qui Salona fata ruit*, CIL 3, 2765), u Jaderu je komemoriran Lucije Barbuntej Demetrije, salonitanski arhigal (CIL 3, 2920); u Salonu je podignut spomenik za viteza Publija Elija Rastorijana koji je imao mnoge dužnosti u Naroni, a bio je i na čelu peregrinskih zajednica Atinata, Splonista i Arupinata (CIL 3, 8783).

6 Natpise osoba čije je salonitansko podrijetlo vjerojatno, ali koje se ne može dokazati, nismo uzeli u razmatranje.

7 CIL 6, 9003.

8 W. Selzer 1988, br. 130.

9 M. Carroll 2009, str. 829.

dio slan kući, međutim uvijek treba uzeti u obzir troškove prijevoza ili mogućnosti prijevoza urne s pepelom ili čak čitava tijela.¹⁰

Iz povijesnih su izvora poznati slučajevi dopremanja posmrtnih ostataka u mjesto koje je predviđeno za mjesto pokopa, no to se uglavnom odnosi na careve ili vojskovođe: npr. Druz je umro u Germaniji, a tijelo mu je spaljeno i pokopano u Rimu;¹¹ Septiminije Sever umro je u Eboraku, gdje je i spaljen, a pokopan je u Rimu.¹²

Prema rimskome zakonu *pepeo* ili barem jedan njegov dio nakon lomače trebao se ostaviti na području gdje je pokojnika zatekla smrt, a ostatak je mogao biti prenesen negdje drugo, možda poslan kući. Trošak pogreba i izrade kamenih spomenika nisu mogli priuštiti ni svi oni koji su živjeli, umrli i bili pokopani na istome području pa smatramo da su tek dobrostojeće obitelji mogle priuštiti prijenos urne ili tijela i čitavu proceduru oko sprovoda i spomenika kod kuće.¹³ Za nevojničku populaciju to nije bilo obvezno,¹⁴ međutim zna se da su vojnici morali uplaćivati dio svojih plaća u pogrebno udruženje kako bi im se iz tih zajedničkih sredstava mogao izraditi spomenik i platiti troškovi pogreba.¹⁵ No ti troškovi nisu predviđali repariraciju tjelesnih ostataka, nego samo izradu spomenika i brigu oko tijela. Nadalje, uplaćivanje novca u pogrebna udruženja osiguravalo je da će se, ako netko umre unutar 20 milja od grada, za njega pobrinuti to udruženje čiji će članovi poći po tijelo, dopremiti ga i pripremiti za obred.¹⁶

Kod vojnika je susret s mogućom smrću bila svakodnevnica, tako da je uvijek bilo vrlo izvjesno da će netko umrijeti ili poginuti. Međutim, čini se da bi se nakon bitke tijela vojnika sakupila i izložila na jedno mjesto nakon čega bi se spalila, a mjesto nije bilo označeno oznakom od trajnog materijala.¹⁷ Stoga izgleda da vojnički spomenici koji su pronađeni uglavnom komemoriraju osobe koje su umrle prirodnom smrću.¹⁸ To može potkrijepiti činjenica da se tek na manjem dijelu vojničkih natpisa spominje pogibija u bitki. S druge strane, to i ne mora biti indika-

tivno ukoliko pretpostavimo da razlog smrti na vojničkim natpisima jednostavno nije spomenut.¹⁹

Iako je teško vjerovati da je dopremanje urne s pepelom ili čak čitavog tijela iz neke udaljene provincije u rodno mjesto bila uobičajena praksa, među natpisima obrađenim u ovom radu postoji nekoliko sigurnih dokaza transporta pokojnikovih ostataka iz mjesta gdje je pokojnik umro u mjesto odakle je bio podrijetlom.²⁰

Katalog natpisa

1. Nadgrobni spomenik Gaja Utija (sl. 1)

Mjesto nalaza: Solin (*Salona*), Dalmacija

Objava: ILJug 2203; M. Sanader 1999, str. 89-95.

C(aius) Utius Sp(uri) f(ilius) testament(o) / fieri iussit sibi et / P(ublio) Utio [f]ratri suo et Clodia(e) / F[au]stae concubinae suae / mult[a] per[agr]atus ego terra[que] mari[que] / deb[itu]m re[dd]idi in patria nunc situs hic iaceo / stat [l]apis e[st] nomen vestigia nulla

Natpis spominje Gaja Utija koji je oporučno dao podignuti spomenik sebi, svome bratu Publiju Utiju i svojoj konkubini Klodiji Fausti. Gaj Utije bio je nezakoniti sin, što je navedeno uobičajenom kraticom *Sp(uri) f(ilius)*. Zanimljivo je to što je Klodija bila *concupina* Utiju, a ne *uxor* ili *coniunx*, što je naziv za suprugu u legitimno sklopljenoj braku. Možda se upravo to što je Utije bio nezakoniti sin odrazilo na njegov pravni status pa zbog toga nije imao pravo sklapanja legitimnoga braka. Budući da postoje natpisi na kojima su odrasli nezakoniti sinovi svoje supruge nazivali riječju *coniunx* ili *uxor*, možda bi razlog zbog kojega ovo dvoje ljudi nisu imali pravo sklapanja legitimnoga braka bio taj što Klodija Fausta nije imala *ius conubii*, odnosno pravo na udaju, premda je imala status rimske građanke. Naime, ona je zbog npr. moralno upitnoga ponašanja ili preljuba u braku mogla izgubiti

10 M. Carroll 2009, str. 829.

11 Tac., *Ann.* 3. 5, 1; Sueton., *Claudius*, 1. 3; 1. 5.

12 SHA, *vita Severi*, 19. 1-4; 24. 1-2.

13 O cijenama nadgrobnih spomenika kao i o cijenama sprovoda u Italiji i Sjevernoj Africi v. R. P. Duncan-Jones 1974, str. 79-80, 127-131.

14 O pogrebnim udruženjima v. M. Carroll 2006, str. 45-48.

15 M. Carroll 2009, str. 825.

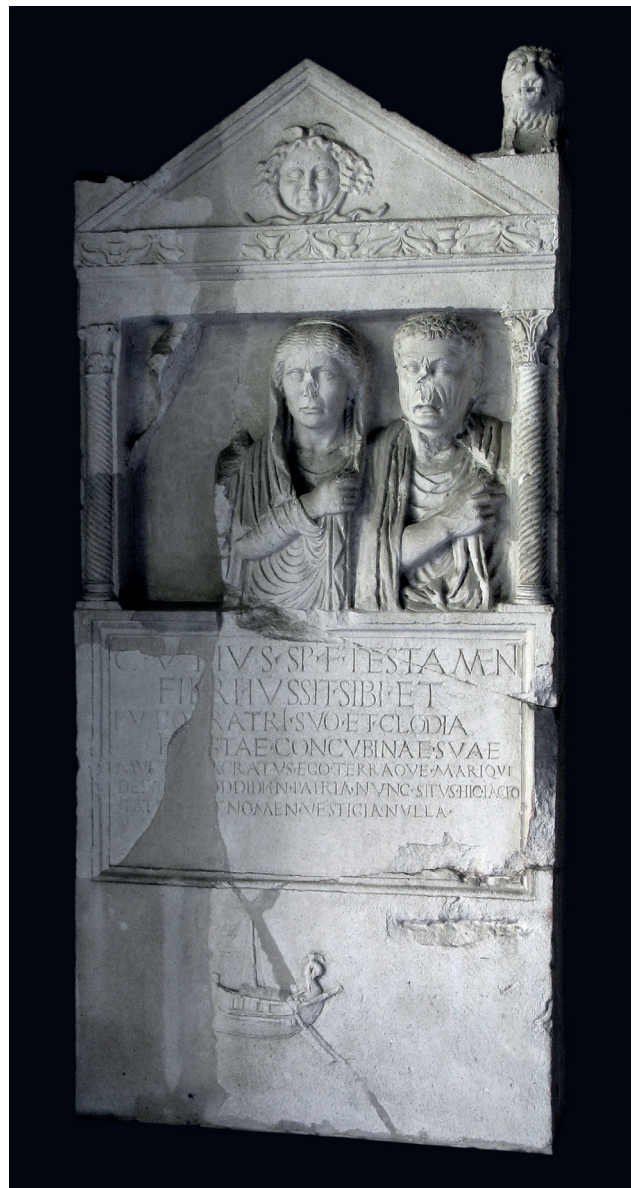
16 M. Carroll 2009, str. 825.

17 Liv., *a u. c.* 23. 46, 4-5: *Romanorum minus mille interfecti. Posterum diem indutiis tacitis sepeliendo utrimque caesos in acie consumpserunt; idem, 27. 2, 9: Postero die Romani ab sole orto in multum diei steter in acie; ubi nemo hostium aduersus prodit, spolia per otium legere et congestos in unum locum cremare suos; Tac., *Ann.* 1, 49: *Mox ingressus castra Germanicus, non medicinam illud plurimis cum lacrimis sed cladem appellans, cremari corpora iubet.**

18 S. Giorcelli 1995, str. 235-242.

19 M. Reuter 2005, str. 255-259.

20 Kat. br. 2, 11, 13, 14, a vjerojatno i 7.

Slika 1.
Stela Gaja Utija (snimio Tonći Seser)

ius conubii pa nije imala pravo na novi brak. Budući da se spomenik može datirati u Augustovo vrijeme, moguće je da se, sukladno Augustovoj moralizirajućoj politici i zakonima, na ovakve slučajeve rigorozno gledalo i da je, usprkos tome što su njih dvoje zajedno živjeli i bili ma-

terijalno vrlo dobro osigurani, bilo nemoguće zakonski vjenčati ovo dvoje ljudi.

Na ovome mjestu više nas zanima drugi dio natpisa koji spominje da je Gaj Utije za života mnogo proputovao i po zemljama i po moru (*terraeque marique multa peregratus*) i da sada leži u domovini. Reljefi na nadgrobnim spomenicima koji nisu standardni, tipizirani motivi klesarskih radionica (kao npr. Gorgona, rozeta, akroteriji u obliku akantova lišća ili lavljih protoma, tordirani polustupići, korintski kapiteli i sl.), uglavnom se mogu interpretirati kao nešto što se izravno vezuje za individuu i što se nesumnjivo referira na pokojnikovu djelatnost. Sudeći po reljefu lađe na steli, Gaj Utije bio je moreplovac, odnosno trgovac, jer se radi o prikazu trgovačkoga, odnosno teretnoga broda (*navis oneraria*). Uzevši u obzir spomenuta izbjivanja iz domovine po morima i zemljama, možemo zaključiti da se bavio prekomorskom trgovinom po Jadranu, ali vjerojatno i po Sredozemlju, odnosno da je posjećivao mnoge luke provincija koje oplahuje Sredozemno more. Budući da je u ovo doba (prva polovina 1. stoljeća) potvrđena razmjena dobara koja su stizala ponajviše iz područja zapadnoga Sredozemlja, možemo pretpostaviti da je uglavnom posjećivao luke Italije, Sicilije, sjeverne Afrike, Hispanije i Narbonske Galije.²¹ U prilog dobro razvijenim pomorskim i trgovačkim vezama između Dalmacije i Italije govori i potvrda o postojanju jadranskih pomorskih i brodarskih udruženja, a čija su sjedišta bila u Ostiji (*corpus maris Hadriatici*²² i *corpora naviculariorum maris Hadriatici*²³).

Prema gentiliciju *Utius* koji je italski,²⁴ možemo zaključiti da Gaj Utije bio potomak (doduše nepriznati) nekog Utija koji je rodom mogao biti i Italik. Vrlo je vjerojatno da se radi o obitelji koja se upravo radi trgovine naselila na obalama Ilirika, no ne znamo kada je to moglo biti, vjerojatno ne prije Cezarova doba. U svakom slučaju, Gaj Utije je Dalmaciju smatrao svojom domovinom, a budući da je pokopan u Saloni koja je bila centar provincije smješten na moru, time i idealan grad za razvitak trgovačkih aktivnosti, ona mu je najvjerojatnije bila i domicil.

Za potvrdu o trgovačkim aktivnostima obitelji Utija, iznimno su bitne arheološke potvrde brodoloma s teretom olovnih ingota koji su na sebi nosili pečate ove obitelji. Radi se o proizvođaču Gaju Utiju, Gajevu sinu, čije je olovo u obliku čiste sirovine spremne za daljnju izradu

21 Dokazi o importiranoj robi sa zapadnoga Sredozemlja potvrđeni su na mnogim mjestima gdje su provedena istraživanja na kopnu i u podmorju, a izdvojiti ćemo samo dva djela koja se tiču keramike: M. Jurišić 1998, str. 143-153; Z. Šimić-Kanaet, *passim*.

22 CIL VI 9863 (Rim).

23 AE 1987, 192; AE 1988, 196 (oba iz Ostije).

24 G. Alföldy 1969, str. 130, s. v. *Utius*.

raznih proizvoda pronađeno u mnogim hidroarheološkim istraživanjima.²⁵ To olovo potjecalo je iz hispanških rudnika, a talilo se u ingote, odnosno čistu sirovinu u obliku izduženih poluga koje su pogodne za transport. Dakle, vjerojatno se radilo o obitelji koja se bavila preradom olovne rude, a olovnu sirovinu su prodavali na čitavom Sredozemlju. Jedan od Utija mogao je nuditi i svoje proizvode na obalama Ilirika u čijim je novoosnovanim kolonijama upravo započela uspostava infrastrukture pri čemu je olovo bilo podosta korišteno, npr. za vodovodne cijevi. Naš se Gaj Utije nije morao baviti istim poslom, no moguće je da je, usprkos tome što je bio nepriznati sin nekoga Utija (možda baš istoimenoga proizvođača), naslijedio dio kapitala kojim je mogao pokrenuti trgovinu s ove strane Jadrana.

Kakvim se god pomorskim poslom Gaj Utije bavio, po iznimnoj kvaliteti njegova luksuznoga nadgrobnog spomenika jasno je da je bio vrlo uspješan u svome poslu.²⁶ Usto što ovaj spomenik govori o Utijevoj imućnosti, on govori i o tome da su početkom Carstva, kada još nije ni bila uspostavljena infrastruktura (u Iliriku, odnosno Dalmaciji), u njegovoj Saloni postojali osnovni preduvjeti za osnivanje i razvitak unosnoga posla. Pretpostavljamo da je na salonitanskom području, ali sigurno i u dijelu unutrašnjosti, pogotovo u ovako ranom razdoblju, bila velika potražnja za raznim proizvodima s Mediterana, no isto je tako moguće da je ovaj kraj mogao proizvesti i ponuditi na prekomorsko tržište i neke svoje proizvode, kako je to

potvrđeno u kasnijem razdoblju. Ne smije se isključiti ni vrlo velika mogućnost da je njegov brat Publije, koji je također spomenut na natpisu, zajedno s Gajem sudjelovao u ovim trgovačkim poslovima, što bi ga također svrstalo u ovu raspravu, no za to nemamo posve sigurne dokaze.

2. Nadgrobni titul Publija Papirija Prokula i Papirije Kladile (sl. 2)

Mjesto nalaza: Solin (*Salona*), Dalmacija

Objava: CIL 3, 2083; CLE 1060; J. Brunšmid 1907, str. 172-174, br. 321; HD 055643.

Papiria Rhome v(iva) f(ecit) sibi et / Papiriae Cladillae ann(or)um [X](?)XIX / et P(ublio) Papirio Proculo ann(or)um XI[X? fi]li(i)s / condidit hic miseri mater duo funera pa[rtus?] / ossaque non iustis intulit exequiis / tegula nam Romae Proculum prolapsa peremit / pressit Sipunti(!) pressa Cladilla rogum / vota parens nocuere tibi qui numina saeva / ut plura eriperent plura dedere bona /¹⁰ et P(ublio) Papirio Clado viro et P(ublio) Papirio / Celerioni et Papiriae Hispanillae li[b(ertis)] // Q(uintus) Nassius Q(uinti) f(ilius) Tro(mentina) / Certus Draco / aedilis IIIvir i(ure) d(icundo) v(ivus) f(ecit) s(ibi) et / Tulliae Intumae matri // h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)

Papirija Roma je za života postavila nadgrobni spomenik sebi i svojoj djeci, Papiriji Kladili i Publiju Papiriju Prokulu, koja su na vrlo nesretan i neobičan način umrla. Oni

Slika 2.

Nadgrobni titul Publija Papirija Prokula i Papirije Kladile (polje 1) te Kvinta Nasija Certa Drakona i Tulije Intume (polje 2) (<http://www.ubi-erat-lupa.org/img/monuments/22326-1.jpg>)

25 P. A. Gianfrotta 1994, str. 593; C. Bigagli 2002, str. 162; Stefanile 2009, str. 562.

26 O opisu same stele v. S. Rinaldi Tufi 1971, str. 95; S. Schönauer 2001, str. 228-230.

su oboje poginuli u Italiji, Kladila u dobi od 29 (?) godina, tako što je izgorjela u požaru u Sipontu, Prokul u dobi od 19 (?) godina tako što mu je krovna opeka (tegula) pala na glavu. Spomenik je postavljen za još tri osobe: Publija Papirija Klada koji je bio njezin muž i otac djece, te oslobođenike Publija Papirija Celeriona i Papiriju Hispanilu. I Papiriju Romu i Publija Papirija Klada oslobodila je ista osoba, stanoviti Publije Papirije, prema kojem su dobili gentilicij, pa to opravdava što majka nosi isti kognomen kao i djeca i njezin muž, odnosno predime kad se radi o muškim osobama. Ova je obitelj kasnije imala i svoje robove, a potom i oslobođenike koji su nastavili nositi gentilicij *Papirius*. Drugi dio natpisa koji je u biti sasvim novi natpis, pripada obitelji za koju ne možemo utvrditi je li bila u ikakvoj vezi s Papirijima.

Postavlja se pitanje zašto su ova djeca otišla u Italiju. Mogući su mnogi odgovori, s tim da je najlakše pretpostaviti da je sin otišao u Rim radi obrazovanja, dok je kći možda pratila svoga supruga ili je išla za kakvim poslom u Sipont. Kako god bilo, oboje su nastradali, a prema natpisu čini se da su im posmrtni ostaci ipak bili preneseni iz Italije do Salone. S obzirom na izgled spomenika, čini se da je obitelj pripadala višem staležu i da su se možda mogli financijski pobrinuti da se urne s pepelom sigurno dopreme u domovinu. Pri ovom postupku mogao je pomoći neki od robova ili oslobođenika koji su zasigurno slijedili članove ove obitelji na duža putovanja, jer je to bilo uobičajeno.

To što je djevojka izgorjela u požaru, možemo reći da je to vrsta nesreće koja i nije bila toliko rijetka, pogotovo u gradskim kvartovima u kojima su kuće toliko gusto raspoređene da, ukoliko bukne požar, nema mjesta za organizirano gašenje. Osim toga, same su stambene zgrade (*insulae*) bile tako sagrađene da bi u slučaju požara bilo vrlo izgledno da će izgorjeti do temelja. O tome nas donekle izvještavaju i antički izvori, u prvom redu Juvenal koji opisuje situaciju izbjivanja požara u dotrajaloj insuli.²⁷

Kao primjer da ljudi nisu samo u Rimu stradavali od vatre, navest ćemo natpis pronađen u Vranjicu koji spominje muškarca stradala u požaru.²⁸ To što je sin poginuo

na ovako bizaran način, najviše začuđuje ako sagledamo iz današnje perspektive, jer se danas takvo što iznimno rijetko događa, barem u gradovima s uređenom infrastrukturom. No, u antičko je doba ovakva vrsta smrti u gradovima očito bila realnost s kakvom su se znali susretati, jer Juvenal ne opisuje kao posebnost činjenicu da prolazniku kroz rimske ulice uvijek prijete nešto: hoće li mu na glavu s krova kuće pasti tegula ili s prozora kakva posuda?²⁹

Ljudi su svakodnevno pogibali nesretnim slučajem, no nije svakome od njih postavljen spomenik s opisom načina na koji su poginuli, tako da su ovakvi podaci o iznenadnoj smrti relativno rijetki. Ipak, pomoću njih dobivamo novi, vrlo osobni sloj podataka koji uglavnom ne očitavamo na spomenicima sastavljenima ponajviše po istoj shemi.

Drugi dio natpisa koji je uklesan na drugom natpisnom polju spominje još neke osobe, međutim one su očito pripadale drugom dijelu grobne parcele pa smatramo da nemaju nikakvih obiteljskih veza s oslobođeničkom obitelji. Osim toga, i sam je natpis vizualno razdvojen na dva dijela, tako da i to ide u prilog navedenoj tvrdnji. Zanimljivost ovog natpisa je u tome što je spjevan u elegijskom distihu, odnosno kombinaciji heksametra i pentametra, za čije je sastavljanje možda bilo potrebno koristiti usluge nekoga pjesnika, odnosno bolje rečeno stihoklepca koji je bez sumnje djelovao u kakvoj boljoj salonitanskoj klesarskoj radionici.³⁰ Ukoliko sami nisu sastavljali ove stihove, pretpostavljamo da se ovakva usluga trebala dodatno platiti.

S obzirom na onomastiku, izgled slova i formule, natpis se može datirati u dugu polovinu 1. stoljeća.

3. Nadgrobni spomenik Aula Terencija Dentona i Aula Terencija Marcijala (sl. 3)

Mjesto nalaza: Sopron (*Scarabantia*), Gornja Panonija
Objava: CIL 3, 4252; RIU 196.

A(ulus) Terentius / A(uli) f(iilius) Dento an(norum) XX / A(ulus) Terentius A(uli) f(iilius) / Martialis an(norum) XXV / h(ic) s(iti) s(unt) nati Salo/nis Lulia Titia T(iti) f(ilia) / mater V fliis suis / et sibi p(osuit)

27 Iuv., *Sat.* III, 198-202: *iam poscit aquam, iam frivola transfert / Ucalegon, tabulata tibi iam tertia fumant: / tu nescis; nam si gradibus trepidatur ab imis, / ultimus ardebit quem tegula sola tuetur / a pluvia, molles ubi reddunt ova columbae.* Ukalegont već traži vodu i svoje sitnice prenosi, već ti se dimi treći kat, a ti još ni ne znaš; naime, ako se počne paničariti na najdonjem katu, izgorjet će onaj koji je posljednji, kojeg samo krovna opeka štiti od kiše, tamo gdje nježne golubice polažu jaja.

28 CIL 3, 2519, *Seio Dalmate ho/mini bono <q=O>ui / incendio [o]ppres/sus est Aurelia / Victorina uxor.*

29 Iuv., *Sat.* III, 268-272: *Respice nunc alia ac diversa pericula noctis: / quod spatium tectis sublimibus unde cerebrum / testa ferit, quotiens rimosa et curta fenestris / vasa cadant, quanto percussum pondere signent et laedant silicem.* Pogledaj sad i druge i svakojake noćne opasnosti: s visokih ti kuća može pasti opeka i glavu razbiti; koliko samo puta s prozora padne napuklo i potrošeno posuđe, s kojom silinom ono tuče o pločnik i oštećuje ga!

30 Tako je npr. dokazana djelatnost pjesnika (putujućega?) u vojnom logoru u Tiliriju koji je u ponudi nadgrobnih pjesama morao imati već sastavljene stihove koji su se, ovisno o željama naručitelja spomenika, mogli uvrstiti u nadgrobnu pjesmu (*carmen epigraphicum*). Paralelu s ovakvom pojavom možemo pronaći i danas u dnevnim novinama u kojima se među obavijestima o preminulim osobama na mnogim osmrticama nalaze već gotovi stihovi pjesama koje ožalošćeni biraju, a tek rijetko ih sami sastavljaju. O »pjesniku« iz Tilirija vidi: M. Sanader – M. Miličević Bradač – D. Demicheli 2013, str. 483-491.

Slika 3.
Stela Aula Terencija Dentona i Aula Terencija Marcijala (<http://www.ubi-erat-lupa.org/imagelink/index.php?Nr=3356>)

Aulo Terencije Denton i Aulo Terencije Marcijal, Aulovi sinovi, bili su rodom iz Salone, a umrli su u Gornjoj Panoniji. Kad je umro, Denton je imao 20 godina, dok je Marcijal umro s 25 godina. Stelu je njima i sebi postavila majka Julija Titija, Titova kći, a svi su zajedno prikazani poprilično rustikalnim portretnim prikazima. Ne zna se što ih je dovelo u Gornju Panoniju, moguće je da se čitava obitelj preselila u drugu provinciju. S obzirom da im je spomenik postavila majka, a budući da nije naveden na natpi-

su, otac im je možda već bio pokojan. Što se tiče imena majke, ona je najvjerojatnije također iz Dalmacije, što se može zaključiti prema njezinu kognomenu *Titia* koji je u Dalmaciji dvostruko više zastupljen nego u Panoniji,³¹ a ovo mišljenje zastupa i A. Mócsy.³² Gentilicij *Terentius* posvuda je rasprostranjen, a u Dalmaciji ga imaju ponajviše italske familije.³³ Spomenik bi se prema formulama na natpisu, obliku *Salonis* koji je prisutan najčešće u ranijem razdoblju i prema onomastici mogao datirati u 1. stoljeće, vjerojatno u drugu polovinu.

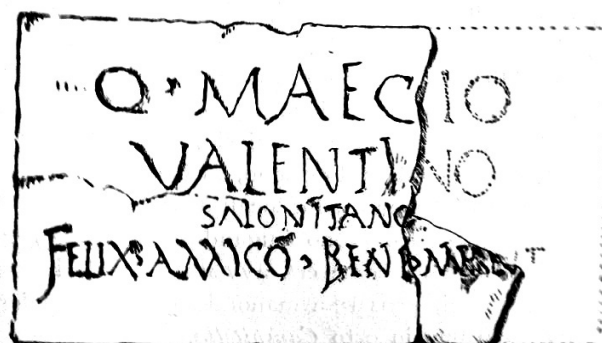
4. Nadgrobni natpis Kvinta Mecija Valentina (sl. 4)

Mjesto nalaza: Crotone (Croton), Italija

Objava: AE 1933, 156; HD 024042.

Q(uinto) Maec[io] / Valenti[no] / Salonitano / Felix amico bene meren[tij]

Kvint Mecije Valentin, podrijetlom iz Salone, umro je u Krotonu na jugu Italije, a spomenik mu je postavio prijatelj Feliks. Što ga je dovelo tamo i koliko je živio, nažalost nije zabilježeno na natpisu. Po imenu se vidi da se radi o rimskome građaninu, a najvjerojatnije je da se bavio nekim civilnim zanimanjem. Gentilicij *Maecius* je najviše rasprostranjen u Italiji, a u Dalmaciji ga nose obitelji italskoga podrijetla.³⁴ U Saloni je dosad zabilježen na jednom spomeniku.³⁵ Prema *tria nomina* shemi i izostanku formu-

Slika 4.
Crtež nadgrobnoga spomenika Kvinta Mecija Valentina ([http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$AE_1933_00156.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$AE_1933_00156.jpg))

31 OPEL IV, str. 124, s. v. *Titius*.

32 A. Mócsy 1959, str. 193, s. v. *Titius*.

33 G. Alföldy 1969, str. 125-126, s. v. *Terentius*.

34 G. Alföldy 1969, str. 96, s. v. *Maecius*.

35 CIL 3, 2085.

le *Dis Manibus*, spomenik se može datirati u 1. stoljeće, no prema izrazu *bene merenti*, datacija se može proširiti i na početak 2. stoljeća.

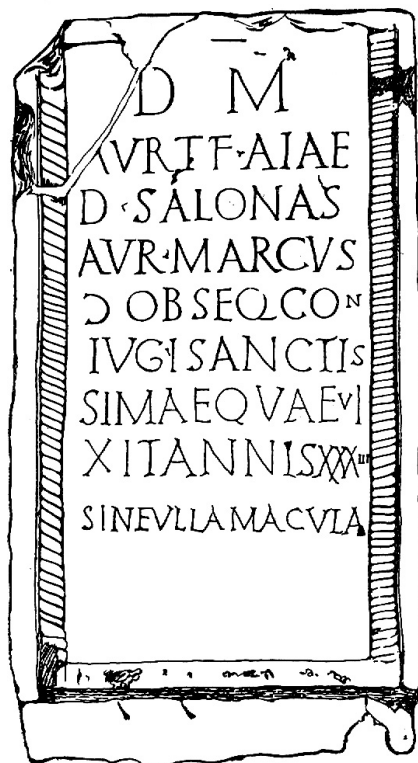
5. Nadgrobni spomenik Aurelije Aje (sl. 5)

Mjesto nalaza: Carvoran (*Magnae*), Britanija
Objava: CIL 7, 793; RIB 1828.

*D(is) M(anibus) / Aur(eliae) T(iti) f(iliae) Aiae / d(omo) Sa-
lonas / Aur(elius) Marcus / c(enturia) Obseq(uentis) con/iugi
sanctis/simae quae vi/xit annis XXXIII / sine ulla macula*

Spomenik je postavljen za Aureliju Aju, Titovu kćer, koja je bila podrijetlom iz Salone. Umrla je u dobi od 33 godine, a stelu joj je postavio Aurelije Marko, vojnik iz centurije kojoj je zapovijedao centurion imenom Obsekvent (*Obsequens*). S obzirom na lokalitet koji se nalazi na Hadrijanovu zidu u Britaniji, nema sumnje da je Aurelije Marko bio pripadnik neke pomoćne postrojbe, odnosno jedne od kohorata koje su tamo bile smještene. To što ona i suprug imaju isti gentilicij, nije neobično, budući da se radi o gentiliciju *Aurelius* koji je bio najrasprostranjeniji gentilicij u Carstvu i kojeg su svi peregriini odredbom cara Karakale zvanom *Constitutio Antoniniana* iz 212. godine dobili zajedno s građanskim pravom koje im je tom prilikom dodijeljeno. Njihov gentilicij sugerira da su oni, ili netko iz prijašnje generacije u njihovim obiteljima, dobili rimsko građansko pravo u razdoblju vladanja Marka Aurelija ili Karakale. Njezin kognomen *Aia* keltskoga je podrijetla³⁶ i možda se može vezati uz keltske ostatke na području Ilirika, a smatramo da je vjerojatnije da joj je otac kao nekadašnji peregriin keltskoga podrijetla služio vojsku u Dalmaciji, npr. u Trećoj kohorti Alpinaca, Prvoj kohorti Belga ili kojoj drugoj peregriinskoj postrojbi.³⁷ Naime, ime njezina oca bilo je *Titus* koje je, osim i što je rimsko predime, u Dalmaciji dosta često ime među autohtonim stanovništvom, a posebno je rasprostranjeno na područjima na kojima su živjeli Kelti.³⁸ Kognomen njezina supruga, *Marcus*, potvrđen je posvuda po Carstvu, s tim da je najrasprostranjeniji u keltskim provincijama.³⁹ Poznat je još jedan vojnik dalmatinskoga podrijetla istoga imena koji je postavio nadgrobni spomenik svojoj ženi u Rimu.⁴⁰

S obzirom da se radi o ženi s područja Salone, teško je zamislivo da se sama otputila u Britaniju i negdje u blizini

Slika 5.
Crtež stele Aurelije Aje (RIB 1828)

vojničkoga logora upoznala muža s kojim je ostala živjeti. Stoga pretpostavljamo da je i njezin muž bio podrijetlom iz Dalmacije, možda baš iz Salone, s kojim je ona pošla u Britaniju kako bi bila uz njega ili mu je došla u posjet i tom prilikom umrla. O njezinu načinu života muž se izjasnio riječima da je bila presveta supruga koja u životu nije napravila ništa sramotno (*sanctissima, sine ulla macula*). Upravo izraz *sine ulla macula*, koji se javlja na ranokršćanskim natpisima,⁴¹ naveo je Erica Birleyja na mogućnost da je ova žena bila kršćanka, što bi bilo iznimno važno i zanimljivo. Sastavljači zbirke *Roman inscriptions of Britain* u komentaru ovog natpisa ne isključuju tu mogućnost, obazirući se na činjenicu da je u Saloni rano potvrđena kršćanska tradicija. Ipak, ova se fraza javlja češće na poganskim nego na ranokršćanskim spomenicima.⁴² Spomenik se prema

36 G. Alföldy 1969, str. 145, s. v. *Aia*.

37 Neki od vojnika s keltskih prostora u Dalmaciji: CIL 3, 2065, 2746, 6366, 8495, 9907, 13975, 14632, 14935, 15003.

38 G. Alföldy 1969, str. 312, s. v. *Titus*.

39 G. Alföldy 1969, str. 238, s. v. *Marcus*.

40 CIL 6, 2633.

41 CIL 6, 9663; CIL 14, 1889; ILCV 768; 4314.

42 Npr. CIL 3, 02213; CIL 5, 6140; CIL 6, 22657; CIL 6, 2380; CIL 9, 0336; CIL 13, 0199; CIL 13, 02016; CIL 13, 02191.

onomastici i formulama može datirati u 3. stoljeće, a uvršten je u raspravu o ženidbi rimskih vojnika u Britaniji⁴³ po kojoj bi se sugeriralo da su vojnici pomoćnih postrojbi tijekom aktivne službe imali zakonsku zabranu legitimnoga sklapanja braka. Naime, čak je i legijskim vojnicima sve do Septimija Severa (193. – 211.) bila zabranjena ženidba tijekom službe, odnosno ovaj je car bio taj koji je legionarima 197. godine dao pravo legitimnog sklapanja braka koje je dotad bilo dopušteno samo veteranima. Ipak, po mnogim se spomenicima vidi da su vojnici, usprkos zabrani, tijekom službe bili u vezi sa ženama koje su nazivali suprugama, no takav brak nisu mogli legalizirati sve dok nisu bili časno otpušteni. Čini se da za djecu legionara to nije bio slučaj. Naime, iako su legionari bili rimski građani, čini se da su djeca koja su rođena iz veze legionara koji je u službi i peregrinke bila obespravljena tijekom njegova vojnog roka, ali i nakon njegova otpuštanja iz vojske, kad je mogao dobiti *ius conubii*, odnosno pravo na legitimno sklopljen brak.⁴⁴

6. Nadgrobni spomenik Lucija Kasija Hermodora (sl. 6)

Mjesto nalaza: Pescara (Aternum), Italija

Objava: CIL 9, 3337; CLE 1265; P. Selem 1997, str. 62-64, br. 2.2; HD 032727.

L(ucio) Cassio Hermo(doro) nauclero / qui erat in colleg(io) / Serapis Salon(itano) per /^f freta per maria tra/iectus saepe per und(as) / qui non debuerat / obitus remanere / in Aterno set(!) mecum /^o coniunx si vivere / nolueras at(!) Styga / perpetua vel rate / funerea utinam / tecum comitata /^{is} fuisse(m) Ulpia Candi(da) domu Salon(itana) con(iugi) / b(ene) m(erenti) p(osuit)

Lucije Kasije Hermodor bio je brodovlasnik i član salonitanskoga kolegija *Serapis*, a njegova mu je žena Ulpija Kandida podigla nadgrobni spomenik s pjesmom (*carmen epigraphicum*). Ona je bila Salonitanka, što je posebno istaknula na natpisu (*domu Salonitana*), a u Aternu je pokopala muža. Pridjev uz Kasijevo ime *Salonitano* najvjerojatnije bismo trebali shvatiti kao dodatak imenici *collegium*, odnosno činjenici kako je ovaj čovjek bio član salonitanskoga kolegija *Serapis*, a ne kao njegovo podrijetlo jer je ova riječ uklesana dosta poslije imena.⁴⁵ Nije isključeno da je ovaj čovjek bio doista iz Salone, no u to ne

Slika 6.

Stela Lucija Kasija Hermodora (<http://www1.ku.de/epigr/uah-bilder.php?bild=PH0003309>)

možemo biti sigurni, pa ga ovdje nećemo niti razmatrati kao Salonitanca.

Ukoliko je bio stranac, Lucije Kasije Hermodor svojim kognomenom ukazuje na podrijetlo grčkoga govornog područja, npr. Egipta, što bi se moglo povezati i s članstvom u kolegiju koji je štovao egipatskoga boga Serapida. Moguće je da je i prije nego je došao u Salonu Hermodor bio iniciran u kult ovoga aleksandrijskog boga, a u Saloni je pristupio organiziranoj vjerskoj zajednici.⁴⁶ Po natpisu, čini se da je mnogo plovio (*per freta, per maria, per undas saepe traiectus*), pa se u nekom trenutku možda našao u Saloni, gdje je upoznao svoju buduću suprugu. Ovaj je spomenik važan dokaz stalnih pomorskih veza između dviju jadranskih obala, a koje nisu bile pravac po kojem se kretalo brodovlje rimske mornarice. S obzirom na njegovu prirodu posla brodovlasnika, Hermodor je vjerojatno putovao češće od ostalih građana, međutim

43 L. Allason-Jones 2006, str. 283.

44 S. E. Phang 2001, str. 306-307.

45 Pridjev *Salonitanus* kao oznaku podrijetla ovog čovjeka tumači G. Alföldy, v. G. Alföldy 1969, str. 73, s. v. *Cassius*.

46 P. Selem 1997, str. 63.

na ta putovanja sigurno nije odlazio sam, nego je prevozio i domaće stanovništvo od kojih se netko možda nikada nije vratio u rodni kraj, bilo da je poginuo putem, bilo da je odlučio ostati jer je npr. osnovao obitelj negdje u Italiji. Tu potvrdu možemo pronaći i na natpisu Salonitanca Mesorijana, pripadnika Venerina kolegija, kojem je majka u Saloni podigla spomenik, a iz kojega saznajemo da je poginuo upravo u Aternu (kat. br. 9). Spomenik se prema onomastici, formulama i izgledu natpisa može datirati u drugu polovinu 2. stoljeća.

7. Nadgrobni spomenik Gaja Valerija Respekta Terencijana (sl. 7)

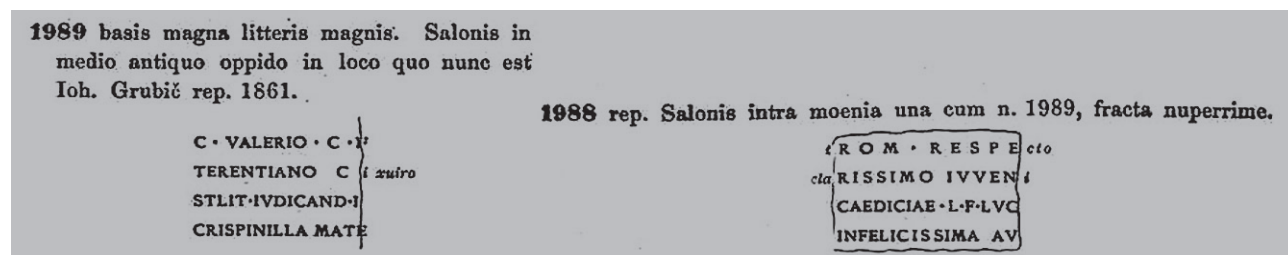
Mjesto nalaza: Solin (*Salona*), Dalmacija
Objava: CIL 3, 1989+1988.

C(aio) Valerio C(ai) f(ilio) [T]rom(entina) Respe[cto] / Terentiano c[la]rissimo iuven[i] X viro / stlit(ibus) iudicand(is) f(ilio) Caedicia[e] L(uci) f(ilia) Luc[illa] Crispinilla mate[r] infelicissima av[e]?-----]

Gaj Valerije Respekt Terencijan, Gajev sin, upisan u *tribus Tromeatina*, umro je kao mladić senatorskog staleža (*clarissimus iuvenis*) na početku svoje karijere. Smrt ga je zatekla prilikom obnašanja dužnosti (ili ju je obnašao netom prije) na kojoj je bio kao jedan od desetorice sudskih pomoćnika na rimskim sudovima (*decemviri stlitibus iudicandis*). Ovaj je čovjek uvršten među civile samo radi toga što je umro obnašajući preliminarnu senatorsku magistraturu vigintvirata koja se obavljala uglavnom između 18. i 20. godine života. Da je poživio više, vrlo je

vjerojatno da bi dalje napredovao u senatorskom slijedu časti, u kojem bi ga svakako čekala vojna služba legijskog tribuna, a možda još kasnije i legijskoga legata. Naime, premda su se senatori, za razliku od vitezova, ponajviše profilirali u političkoj karijeri, do visokih položaja u Carstvu nije se moglo doći bez zapovjedništva nad dijelom legije. Ovaj je mladić vrlo vjerojatno imao nekakvu temeljnu vojnu obuku,⁴⁷ a kao dijete rođeno u senatorskom staležu, zasigurno je znao jahati konja i za očekivati je bilo da je, kao netko tko iz provincije dolazi graditi svoju karijeru u Rim, fizičkom spremom dorastao dužnosti legijskog tribuna koja ga je čekala nakon vigintvirata. Naime, bilo je mnogo mladih ljudi senatorskoga staleža koji su se kandidirali za državne magistrature za koje su mjesta ograničena, a samo je nekolicina uspijevala doći do tih pozicija, pa vjerujemo da su pri izboru ove prve magistrature fizička i psihička sposobnost uglavnom bile najvažniji čimbenik.

Spomenik mu je postavila majka Cedicija Lucila Krispinila, Lucijeva kći. Na natpisu je naznačena *tribus Tromeatina*, pa se za njezina sina može reći da je bio rođen u Saloni, mada je donekle upitno je li ova obitelj uistinu bila dalmatinska ili su samo bili latifundisti s posjedima u Dalmaciji.⁴⁸ Po Jari Šašelu tvrdnja o senatorskoj obitelji s posjedima u Dalmaciji malo je vjerojatna te smatra da je mladić rođen u Saloni, no da mu je majka možda Italka iz Sinuese.⁴⁹ S obzirom da je gentilno ime *Valerius* jedno od najčešćih rimskih imena i da samo u Dalmaciji ima preko 200 potvrda, ono nije od presudne koristi za određivanje podrijetla. Otac mu je bio također senator koji se oženio za pripadnicu senatorskoga staleža, no nijedan od pozna-

Slika 7.

Nadgrobni spomenik Gaja Valerija Respekta Terencijana (CIL 3, 1988+1989)

47 Tako nam npr. natpis Seksta Julija Severa (CIL 3, 2830 = 9891, Ivoševci) donosi podatak da je prije obnašanja jedne od dužnosti unutar vigintvirata bio pripadnik turme rimskih konjanika sastavljene od mladića, no koja je služila kao priprema za kasnije vojničke funkcije. O ovim dužnostima v. L. Ross Taylor 1924, str. 158-171

48 R. Syme 1940, str. 228.

49 J. Šašel 1982, str. 564.

tih senatora s imenom Gaj Valerije s kraja 2. stoljeća ne može se dovesti u vezu s Respektovim ocem.⁵⁰ Ne znamo je li umro tijekom službe sudskoga pomoćnika, no ukoliko jest tada bismo, s obzirom na financijske mogućnosti ove obitelji, s popriličnom sigurnošću mogli pretpostaviti da su tijelo ili urna dopremljeni do Salone. Sam se natpis može datirati u kraj 2. ili početak 3. stoljeća.

8. Nadgrobni spomenik Aurelija Viktora

Mjesto nalaza: Solin (*Salona*), Dalmacija

Objava: D. Rendić-Miočević 1952, str. 221-222, br. 26; ILJug 0708.

D(is) M(anibus) / Aurelio Vic(tori infeli/cissimo Sipon^sto defunc(tus annorum / plus minus(!) / XXX

Stelu je nepoznata osoba podigla za Aurelija Viktora koji je u dobi od oko 30 godina umro u apulskom gradu Sipontu. Vrlo je vjerojatno da mu je je kenotaf podignut u Saloni, odakle je najvjerojatnije bio rodom. Nema podataka o tome što je radio u Sipontu, no može se pretpostaviti da je to bio nekakav trgovački ili obrtnički posao koji je povezivao primorske gradove na Jadranu. Sipont se spominje kao mjesto smrti i za jednu mladu ženu čija je majka za nju i njezina brata postavila kenotaf u Saloni (kat. br. 2). Ovaj se spomenik po imenu i formulama može datirati u kraj 2. ili u 3. stoljeće.

Zanimljivo je da je broj godina života ovom čovjeku napisan s nedovoljnom sigurnošću. Naime, na natpisu piše *annorum plus minus XXX*, odnosno više-manje 30 godina, s tim da je riječ *minus* pogrešno upisana kao *minus*. Tko god da mu je postavljao natpis, očito je da mu nije znao točan broj godina, što ustvari i nije neobičan podatak na natpisima, jer se na relativno dosta natpisa u Dalmaciji nalazi izraz *plus minus* kad se govori o nečijem broju godina.⁵¹ To je donekle i shvatljivo za ljude kojima spomenike postavlja netko izvan kruga obitelji, no jako čudi kada npr. roditelji ne znaju broj godina svoje djece, a pogotovo maloljetne djece.⁵² Očito je da Rimljanima nije bilo previše stalo do točnih godina njihove starosti i da

iskazivanje broja godina na natpisima ne odgovara uvijek stvarnom stanju, čak i bez izraza *plus minus*. Naime, danas je poznato da se, s obzirom na statistike rađene u pojedinim provincijama, na latinskim natpisima broj godina iskazuje u otprilike 20-30% slučajeva.⁵³ Nadalje, i kad se navode godine na nadgrobnom natpisu, dosta je često taj broj djeljiv s 5 ili s 10, što navodi na zaključak da su dob procjenjivali, odnosno zaokruživali na petice ili deseticе. Ovo je zaokruživanje godina na natpisima već dulje vrijeme poznato u znanstvenoj literaturi,⁵⁴ no detaljnije statističke potvrde počele su se javljati šezdesetih godina prošlog stoljeća.⁵⁵

Ta je pojava izrazito uočljiva od 20. do 100. godine života, jer iako postoje spomenici na kojima piše da su komemorirane osobe živjele npr. 28, 31, 39, 42, 51, 54 ili 61 godinu, mnogo je više onih čiji je broj godina djeljiv s brojem 5. Moguće je da ovo zaokruživanje ima veze i s cenzom (*census* ili *lustrum*) koji se obavljao svakih pet godina pa su možda Rimljani brojali godine života s obzirom na petogodišnji ciklus.

Nasuprot tome, kada je bila riječ o navodima godina provedenih u vojnoj službi, tada nije bilo zaokruživanja, nego se davao točan broj.⁵⁶ Dakle, moguće je da se na istom spomeniku nalazi broj godina života zaokružen na prvu peticu ili desetice, ali i točan broj godina provedenih u vojsci. Vjerujemo da su u vojnim logorima postojali zapisi s podacima o točnom broju godina prilikom novačenja pojedinoga vojnika, no jedino što su sigurno precizno brojali bile su godine provedene u službi.

Dakako da se ne može ni za jedan od ovih natpisa na kojem se takav broj spominje izričito tvrditi da ima namjerno zaokružen broj godina koji je djeljiv s 5, no svakako da ovakva količina takvih podataka ostavlja puno prostora za takav zaključak. Upravo radi sumnje u neistinitost podataka nije moguće statistički utvrditi točan prosječan broj godina kako za vojničku, tako i za nevojničku populaciju. Na ovaj problem u izračunu je ukazano već odavno,⁵⁷ tako da vjerujemo da računanje nekoga statističkog podatka vezanog uz broj godina života mjenog na većem uzorku ne bi u potpunosti odgovaralo istini.

50 G. Alföldy 1968, str. 126-127.

51 Usp. ovdje natpis br. 11.

52 Samo nekoliko primjera iz Salone: CIL 3, 02170, 08719, 08906, 08918, ILJug 02630.

53 V. Hope 2007, str. 111. To se ne može primijeniti na cjelokupno područje Carstva jer izračuni variraju od provincije do provincije. Tako je npr. za grad Rim navođenje godina vidljivo u 35% slučajeva (Hutunen 1974, str. 28). Po izračunima s natpisa zapadnoga dijela Carstva (u vrijeme te analize oko 180.000 natpisa), starosna je dob bila iskazana u 24% slučajeva (K. Hopkins 1987, str. 113).

54 W. Levison 1898.

55 K. Hopkins 1966, str. 245-264; M. Clauss 1973, str. 395-417; R. P. Duncan-Jones 1977, str. 333-353.

56 V. Hope 2007, str. 117.

57 M. Clauss 1973, str. 406-409.

9. Nadgrobni spomenik Elija Mesorijana (sl. 8)

Mjesto nalaza: Srinjine, Dalmacija

Objava: F. Bulić 1900, str. 54; CIL 3, 14641; HD 028357.

D(is) M(anibus) / Ael(io) Messoriano / filio infelici/ssimo ex coll(egio) / Veneris defu/nctus Ater/no qui vixit an(nis) / XXXV Ael(ius) Anianus / et Aur(elia) Prima o/^obsequentissim/o titulum pos/uerunt

Elije Mesorijan bio je podrijetlom sa šireg područja Salone, umro je u Italiji u gradu Aternu kao pripadnik Venerina kolegija. Umro je u dobi od 35 godina, a spomenik su mu postavili roditelji Elije Anijan i Aurelija Prima. Venerin kolegij bio je ceh obrtnika koji je okupljao obrađivače tvrdih materijala, a koji je prema natpisima u Saloni bio poznat po imenima *collegium fabrum*, *collegium fabrum Veneris* i *collegium Veneris*.⁵⁸ Što ga je odvelo na suprotnu obalu u Aternu nije zabilježeno, no s obzirom na pripadnost kolegiju obrtnika, možemo pretpostaviti da je posrijedi vjerojatno bila trgovina proizvodima koje je njegov kolegij izrađivao. Ipak, natpis nam govori o povezanosti dviju jadranskih obala, vrlo vjerojatno posredstvom trgovine kakva se svakodnevno odvijala u velikim jadranskim lukama. Ne znamo je li tijelo Elija Mesorijana dopremljeno u Dalmaciju ili mu je podignut kenotaf. Spomenik bi se prema gentilicijima

Slika 8.

Nadgrobni spomenik Elija Mesorijana (F. Bulić 1900, str. 54)

Aelius i *Aurelius*, prema nedostatku predimena, ali i spomenu ovoga kolegija koji je vjerojatno tek od 3. stoljeća počeo nositi Venerino ime, mogao datirati u 3. stoljeće.

10. Nadgrobni spomenik Salonitanca (sl. 9)Mjesto nalaza: Solin (*Salona*), Dalmacija

Objava: Bulić 1916, str. 112, 4466A; ILJug 2212; Handley 2011, str. 134, br. 453; HD 034509.

-]/eto[--- Cal]/liope mater / infelicissima dul/cissimo et piissimo / natus Salonis / defuncto Mo/nte Gargano

Svojem je sinu, čije se ime nije sačuvalo, majka Kaliopa postavila spomenik. On je, kako saznajemo s natpisa, bio rodom iz Salone, ali je preminuo u mjestu *Mons Garganus* u južnoj Italiji. Nažalost, ne saznajemo ništa o razlozima radi kojih je ova osoba otišla u Italiju, a s obzirom da prvi dio napisa nedostaje, on se mogao baviti bilo kojim civilnim (i oslobođeničkim) zanimanjem koje je zahtijevalo odlazak preko Jadrana. Ne možemo znati je li ovo bio kenotaf za osobu pokopanu u Italiji ili su posmrtni ostaci u urni dopremljeni u Salonu. Spomenik se po izgledu i formulama može datirati od sredine 2. stoljeća i kroz čitavo 3. stoljeće. Ima i jedna novija interpretacija po kojoj ovaj natpis komemorira osobu koja je u Apuliju otišla na ovo brdo radi hodočašća. Naime, toponim *mons Garganus* povezuje se sa svetištem sv. Mihovila koje se na tom brdu nalazilo već od 5. ili 6. stoljeća, što je nagnalo M. Handleya da ovaj natpis datira u 5. stoljeće.⁵⁹ Ipak, s obzirom da se

Slika 9.

Nadgrobni spomenik Salonitanca (F. Bulić 1916, str. 112)

58 Npr. CIL 3, 1981, 2075, 2087, 2106, 2108, 8819, 8824, 8837, 8787, 14641, 14712, 14713; I. Matijević 2006, str. 150, br. 3; Salona IV, 468.

59 M. Handley 2011, str. 54.

Slika 10.

Nadgrobni spomenik Flavija Severa (Salona IV, br. 196)

toponim *Garganus* javlja još kod Horacija kao predio Italije gdje ima dosta hrastova,⁶⁰ ali i po jezičnim i paleografskim karakteristikama, smatramo da bi trebalo ostati pri ranijoj dataciji natpisa u 2. ili 3. stoljeće.

11. Sarkofag Flavija Severa (sl. 10)

Mjesto nalaza: Solin (*Salona*), Dalmacija

Objava: AE 1890, 020; CIL 3, 9517; CIL 3, 12858; ILCV 122; ILS 9044; Salona IV, str. 456-458, br. 196.

Hic requiescit in pace [Fl(avius) Sev]erus / v(ir) c(larissimus) prim(icerius) scrin(ii) tabulari(or(um) Me)diol(ani) / vixi[t] pl(us) m(inus) [a(nnos)] XLV depos(itus) [su]b d(ie) VII / [---] p(ost) c(onsulatum) B]assi et An[ti]ochi

Sarkofag je napravljen za osobu koja se najvjerojatnije zvala Flavije Sever, a po natpisu je živio otprilike 45 godina. Nije mu sačuvan gentilicij, no po njegovu statusu (*vir clarissimus*) vrlo je vjerojatno imao upravo ime *Flavius* koje je u razdoblju kasne antike najčešće označavalo visoki društveni status.⁶¹ On je bio *primicerius scrinii tabulariorum*, odnosno glavna osoba (*primicerius*) u računovodstvenom uredu grada Mediolana. Ovaj se naslov spominje u kasnoantičkome popisu časti *Notitia Dignitatum*,⁶² kao jedna od službi unutar ureda kojim je zapovijedao *comes sacrarum largitionum* u Raveni. Taj je ured u Rave-

ni djelovao od 402. godine, a ovaj natpis koji je imenima konzula datiran u 432. ili 433. godinu, jasno navodi da je Flavije službu obavljao u Mediolanu. Stoga se smatra da je ovo bila nestalna ekspozitura ravenatskoga ureda u Mediolanu.⁶³

12. Nadgrobni spomenik osobe iz Salone

Mjesto nalaza: Rim (*Roma*)

Objava: ILCV 3510B.

[in] hoc loco d[e]positus/a] / [est] Salonita[nus/na] [qui/ quae vix(it)] / [me]nses IIII dies [----] / [dep(ositus/a)] die XVIII kal(endis) Oc[t(obris)]

Spomenik je podignut za osobu podrijetlom iz Salone, a zbog slabe sačuvanosti natpisa nije joj moguće utvrditi spol. Nije sigurno je li ispred oznake za mjesec života stajao i broj godina, no ako nije, tada bi značilo da se radi o djetetu umrlom u dobi od četiri mjeseca. Budući da dosta teksta nedostaje ne možemo isključiti ni da se radi o odrasloj osobi. Riječ *Salonitanus* ili *Salonitana* odnosi se najvjerojatnije na podrijetlo, no nije posve isključeno ni da je taj naziv bio u službi kognomena. Po natpisu se može zaključiti da je osoba pokopana prema kršćanskim običajima. Ukoliko se radilo o djetetu, pretpostavili bismo da su mu roditelji postavili spomenik, a u tom slučaju ustvrdili

60 Hor., *Od.* II, 9, 6-7: ...*Aquilonibus querqueta Gargani laborant...*

61 J. G. Keenan 1973, str. 33-63; J. G. Keenan 1974, str. 283-304.

62 Not. dig. occ. XI, 90. Podatak s mrežne stranice <http://www.intratext.com/IXT/LAT0212/1V.HTM>, na dan 25.6.2014.

63 Salona IV, str. 456-458.

da je barem jedan od njih bio podrijetlom iz Dalmacije. Natpis donosi i datum ukopa, a on je bio 14. septembra, odnosno osamnaestog dana prije oktobarskih kalenda. Spomenik se po formulama na natpisu može datirati u 4. ili 5. stoljeće.

13. Sarkofag osobe iz Salone preminule u Raveni (sl. 11)

Mjesto nalaza: Solin, Manastirine (*Salona*), Dalmacija
Objava: CIL 3, 9543; FS II, 220; ILJug 2499; *Salona IV*, str. 841, br. 471.

Hic requies(cit) in pace Vi[— — — qui/quae] / recessit Raven(nae) die VI[— dep(ositus/a) die —] / kal(endas) Novembr(es) ind(ictione) [— —]

Po podacima s natpisima, osoba koja se spominje na ovom sarkofagu preminula je u Raveni. Ime osobe nije sačuvano, pa ne možemo utvrditi ni njezin spol. Natpis je sadržavao datum smrti u Raveni koji nije sačuvan i datum ukopa u Saloni iz kojega se ipak može saznati da je ova osoba bila pokopana tijekom oktobra. Godina je bila naznačena u obliku indikcije, no ona također nije sačuvana. Iako nemamo sve podatke s ovog natpisa, ipak iz njega saznajemo da je tijelo preminule osobe preneseno iz Ravene u Salonu, što otvara pitanje prijevoza tijela. Moguće je da je bilo prevezeno brodom, što je bio najbrži put, no tijelo se i u tom slučaju na neki način moralo zaštititi od propadanja. Ranokršćanski natpis koji će zbog svoga vojničkog karaktera biti analiziran u idućem članku možda je najbolji primjer za takvu pretpostavku, a koji također spominje osobu preminulu u Raveni i pokopanu u Saloni.⁶⁴ Usporedbe radi, spomenut ćemo podatak da su na tom natpisu sačuvani datumi smrti i ukopa, a po kojima se vidi da je od smrti u

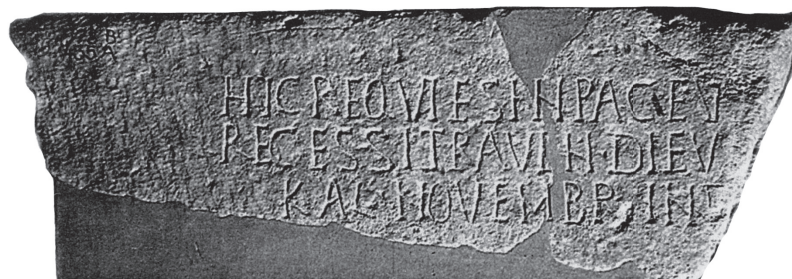
Raveni do pokopa u Saloni prošlo 56 dana, što je uistinu mnogo, pa nas navodi na zaključak da je tijelo moralo biti balzamirano. Po paleografskim karakteristikama ovaj se natpis može datirati u prvu polovinu 5. stoljeća.⁶⁵

14. Nadgrobnni spomenik Salonitanke preminule u Raveni (sl. 12)

Mjesto nalaza: Solin, Kapljuč (*Salona*), Dalmacija
Objava: CIL 3, 8821; HD 062980.

Ag[at(h)opus / [---]rcae Primigeni / [---] annorum duo(ru) m / [defuncti?]s Ravennae

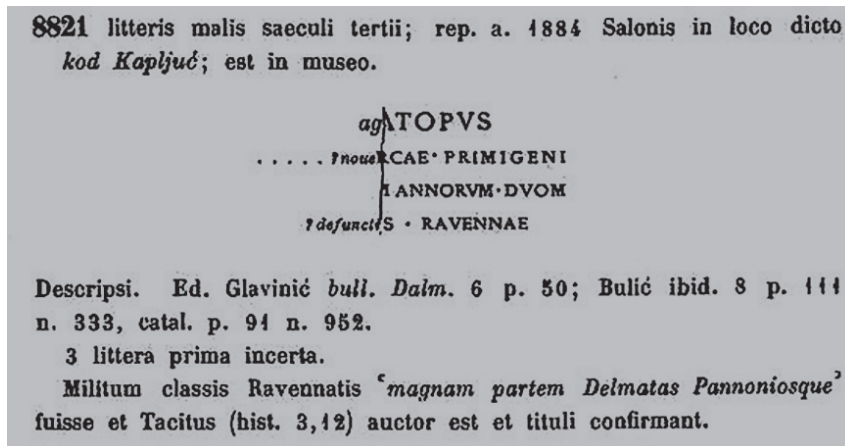
Spomenik je podignut osobi koja je umrla u Raveni u dobi od dvije godine. Nije jasno njezino ime, kao ni njezin pravni status. Naime, ako [---]rcae *Primigeni* pročitamo kao žensko ime koje završava na *-rca*, tada bismo mogli shvatiti *Primigeni(i)* kao posvojni genitiv koji može označavati filijaciju, ali i ime vlasnika. U drugom se slučaju obje riječi mogu povezati s ženskim imenom, pa bi *-rca* bio ostatak gentilicija, dok bi joj kognomen bio *Primigenia*. Isključena je mogućnost da se oblik *-rcae* odnosi na riječ *arca* u značenju sarkofaga radi padeža u kojem je uklesan. Ta se riječ javlja isključivo u nominativu ili akuzativu, a ovaj je oblik riječi u gentivu ili dativu, pa stoga smatramo da se radi o imenu ženske osobe. Sastavljači CIL-a predložili su čitanje *novercae*, što bi označavalo pomajku, no čak i s tim, radi fragmentiranosti natpisa, kontekst je i dalje nejasan. Možda je natpis postavljen za više osoba, odnosno za nečiju pomajku i za osobu od dvije godine. Naime, *Agatop* je mogao postaviti svojoj pomajci koja se zvala *Primigenija (novercae Primigeniae)*, ali isto je tako ona mogla biti pomajka nekom *Primigeniju (noverca Primigeni(i))*, moguće tome djetetu od

Slika 11.
Nadgrobnni spomenik osobe iz Salone (*Salona IV*, br. 471)

⁶⁴ *Salona IV*, str. 464-466, br. 201.

⁶⁵ *Salona IV*, str. 842.

Slika 12.

Nadgrobni spomenik osobe preminule u Raveni (CIL 8821)

dvije godine. Nije isključeno da se po onomastici (ukoliko dio imena na *-ca* nije gentilicij) radi o robu ili oslobođeniku, ali isto je tako moguće da se radi o rimskoj građanki koja je umrla u Raveni u nepoznatim okolnostima, a čije je tijelo prebačeno u Salonu, gdje joj je postavljen natpis. Ukoliko se radi o obitelji oslobođenika ili robova, oni su mogli ići kao pratnja svojih (bivših) gospodara u Ravenu, moguće za nekim poslom. Moramo spomenuti i to da ovaj natpis sastavljači CIL-a povezuju sa služenjem domaćega stanovništva u Ravenatskoj mornarici pozivajući se na Tacitov citat, no smatramo da je to manje vjerojatno. Spomenik bi se mogao po onomastici i izgledu datirati u 3. stoljeće.

Zaključak

Salona je bila velik grad, centar provincije smješten na moru i u njoj moramo očekivati vrlo veliko kolanje ljudi, razvijenu trgovinu, ali i proizvodnju dobara koja su nalažila svoje kupce izvan provincije.⁶⁶ U druge su provincije Salonitanci odlazili ugovarati poslove, prodavati svoje proizvode, o čemu jasno govori spomenik Gaja Utija (kat. br. 1). Arheološka istraživanja pružila su nam uvid o tome kakva se roba uvozila i odakle se uvozila u Dalmaciju, dok

je s druge strane Dalmacija obilovala solju, rudama, drvom, stočnim proizvodima i drugim dobrima koje je mogla ponuditi ostatku Carstva.⁶⁷

Grad Rim je kao centar tadašnjega svijeta nesumnjivo privlačio ljude odasvud, pa tako i iz Dalmacije. Po Seneki, poznato je da su ljudi u Rim dolazili iz mnogih razloga, a među tim silnim razlozima navodi se i izobrazba, što ni najmanje ne čudi.⁶⁸ U tom je gradu uvijek bila potreba za gramatičarima, pa se tamo mogao i očekivati velik broj učenika i studenata koje je vukla želja za izobrazbom (*liberalium studiorum cupiditas*). Rim je dobro dokumentiran kao edukacijski centar za nastavnike i učenike iz čitava Carstva koji su govorili grčki i latinski.⁶⁹ Upravo je izobrazba bila razlog odlaska u Rim jednoga mladića iz antičke Skardone,⁷⁰ pa bismo po tome u Rimu mogli očekivati salonitanske studente koji su tamo došli slušati predavanja najboljih gramatičara, retoričara ili liječnika. Moguće je da je devetnaestogodišnji mladić Publije Papirije Prokul (kat. br. 2) upravo iz toga razloga boravio u Rimu gdje ga je smrt zatekla. Rim je bio najbolji grad i za gradnju političke karijere, pa je privlačio mnoge mladiće senatorska staleža, među ostalima i Salonitanca Gaja Valerija Respekta

66 Iako se ne može dokazati da su boravili izvan Dalmacije, spomenut ćemo samo trgovce s područja Salone čiji natpisi svjedoče o njihovim aktivnostima: npr. *negotiator*, CIL 3, 2125; *negotiator vinarius*, CIL 3, 2131; *negotians materiarius*, CIL 3, 12924; *negotiator lanarius* AE 1925, 60; *negotiator cretarius*, AE 1992, 1374. Isto tako, u Salonu su potvrđeni i strani trgovci, npr. *Aurelius Elavius*, *negotians natione Surus*, CIL 3, 2006; *Aurelius Aquila*, *negotiator ex provincia Dacia*, CIL 3, 2086; *Balerianus*, *negotiator civitate Viminacio nato*, CIL 3, 14904.

67 O tome više v. M. Zaninović 1977, str. 794-801; A. Škegro 1999, str. 286-301; K. Glicksman 2006, str. 189-230; M. Sanader 2007, str. 159-161.

68 Sen., *Ad Helv.* 6, 2-3.

69 D. Noy 2000, str. 91.

70 CIL 3, 6414.

Terencijana (kat. br. 7). Ovaj je grad bio i posljednje poćivalište za jednu osobu iz Salone u periodu kasne antike (kat. br. 12). Flavije Sever u Mediolanu imao je vrlo odgovoran posao s financijama (kat. br. 11), dok je Lucije Kasije Hermodor bio brodovlasnik i ćlan vjerskoga kolegija, no nije sigurno je li bio iz Salone kao njegova supruga Ulpija Kandida koja se moćda bavila sličnim poslom (kat. br. 6). Ostale natpise koji spominju boravak ili smrt u Italiji vezali bismo uz trgovinu ili obavljanje nekakva posla u primorskim gradovima i mjestima na suprotnoj obali (Aterno, kat. br. 9; Sipont, kat. br. 2 i 8; Kroton, kat. br. 4; Ravena, kat. br. 13 i 14; *Mons Garganus*, kat. br. 10). Za Salonitance u Panoniji (kat. br. 3) pretpostavljamo da su tamo dospjeli preseljenjem ćitave obitelji, dok za Salonitanku Aureliju Aju preminulu u Britaniji (kat. br. 5) smatramo da je kao supruga otišla za mućem vojnikom ili ga je došla posjetiti u logor na Hadrijanovu zidu.

Gledano kronoloćki, ovi su natpisi pokrili period od 1. do 5. stoljeća, što dokazuje da je u svim razdobljima Carstva Salona, odnosno Dalmacija, imala što ponuditi vanjskom trćištu, ali isto tako, ukoliko se ne radi o odlascima vezanim uz trgovinu, u Saloni nije nedostajalo ambicioznih ljudi koji su htjeli napredovati u svojoj karijeri školujući se ili obnaćajući neke od magistratura u Rimu. Ovaj pregled natpisa salonitanskih civila koji su odlazili izvan svoje provincije ni u kojem slućaju nije konaćan. Vjerujemo da u bogatoj epigrafskoj ostavićtini Salone postoji joć Salonitanaca koji su boravili izvan Dalmacije, ali tu informaciju nisu podijelili s onima koji će ćitati natpis na njihovu spomeniku ili im spomenik nije saćuvan. Isto tako, mićljenja smo da su mnogi i umrli izvan domovine, ali na nadgrobnom spomeniku nisu naveli svoje salonitansko podrijetlo, a samo na osnovi imena to je vrlo tećko zakljućiti.

Kratice

AE	= L'Année Épigraphique, Paris
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin – New York
BASD	= Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
CIL	= Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin
CLE	= Carmina Latina epigraphica, Leipzig
ES	= Epigraphische Studien, Düsseldorf
FS	= Forschungen in Salona, 2, Wien 1926.
HD	= Epigraphische Datenbank, Heidelberg
ILCV	= Inscriptiones Latinae Christianae veteres, Roma 1925-1967.
ILJug	= Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana 1963-1986.
JRS	= The journal of Roman studies, Cambridge
OPEL	= Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Budapest – Wien
RIB	= Roman inscriptions of Britain, vol. 1, Oxford 1965.
RIU	= Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest 1972.
Salona IV	= Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles, vol. 1-2, Roma – Split 2010.
VAHD	= Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAPD	= Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog arheoloćkoga društva, Zagreb
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

Izvori

- Hor., *Od.* Q. Horatius Flaccus, *The Odes*, preveo James Michie, Middlesex 1964.
- Juv., *Sat.* D. Iunius Iuvenalis, *Saturae*, uredio Andreas Weidner, Leipzig 1889².
- Liv., *a u. c.* T. Livius, *Ab Urbe condita*, Books XXIII-XXV, preveo i priredio William Heinemann, London 1940.
- Not. dig. occ. *Notitia dignitatum in partibus occidentis* (čitavi tekst dostupan na mrežnoj stranici http://www.intratext.com/IXT/LAT0212/_PA.HTM, a citirani dio na <http://www.intratext.com/IXT/LAT0212/1V.HTM> na dan 25.6.2014.)
- SHA Scriptorum historiae Augustae, *Historia Augusta*, preveo Daniel Nečas Hraste, Zagreb 1994.
- Sen., *Ad Helv.* L. Annaeus Seneca, *Ad Helviam matrem de consolatione* = *Trostschrift an die Mutter Helvia*, preveo i uredio Franz Loretto, Stuttgart 1980.
- Sueton., *Claudius* C. Suetonius Tranquillus, *Dvanaest rimskih careva. Klaudije*, preveo Stjepan Hosu, Zagreb 1956.
- Tac., *Ann.* P. Cornelius Tacitus, *Anali*, preveo Jakov Kostović, Zagreb 1970.

Literatura

- L. Allason-Jones 2006 Lindsay Allason-Jones, *The family in Roman Britain, A companion to Roman Britain*, Oxford 2006, 273-287.
- G. Alföldy 1968 Géza Alföldy, *Senatoren in der römischen Provinz Dalmatia*, ES 8, Düsseldorf 1968, 99-144.
- G. Alföldy 1969 Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.
- C. Bigagli 2002 Carlotta Bigagli, *Il commercio del piombo ispanicolungo le rotte attestate nel bacino occidentale del Mediterraneo*, *Empúries* 53, Barcelona 2002, 155-194.
- J. Brunšmid 1907 Josip Brunšmid, *Kameni spomenici iz Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu* (III. dio), VHAD 9 (2. ser.), Zagreb 1907, 82-184.
- F. Bulić 1900 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite. Pituntium (Srinjine)*, BASD 23, Split 1900, 53-55.
- F. Bulić 1916 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite. Salona (Solin)*, BASD 29, Split 1916, 100-125.
- M. Carroll 2009 Maureen Carroll, *Dead soldiers on the move. Transporting bodies and commemorating men at home and abroad*, Limes XX. XXth International congress of Roman frontier studies, Madrid 2009, 823-832.

- M. Carroll 2006 Maureen Carroll, *Spirits of the Dead*, Oxford 2006.
- M. Clauss 1973 Manfred Clauss, *Probleme der Lebensalterstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften*, Chiron 3, München 1973, 395-417.
- D. Demicheli 2012 Dino Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (I). Svjedoci podrijetlom iz Salone na vojničkim diplomama*, Tusculum 5, Solin 2012, 47-57.
- D. Demicheli 2013 Dino Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (II). Salonitanci u pretorijanskoj vojsci*, Tusculum 6, Solin 2013, 79-91.
- R. P. Duncan-Jones 1974 Richard P. Duncan-Jones, *The economy of the Roman empire. Quantitative studies*, Cambridge 1974.
- R. P. Duncan-Jones 1977 Richard P. Duncan-Jones, *Age-rounding, illiteracy and social differentiation in the Roman empire*, Chiron 7, Berlin 1977, 333-353.
- P. A. Gianfrotta 1994 Piero Alfredo Gianfrotta, *Note di epigrafia »marittima«. Aggiornamenti su tappi d'anfora, ceppi d'ancora e altro*, Epigrafia della produzione e della distribuzione. Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 5-6 juin 1992), Roma 1994, 591-608.
- S. Giorcelli 1995 Silvia Giorcelli, *Il funus militare*, La mort au quotidien dans le monde romain, Paris 1995, 235-242.
- K. Glicksman 2006 Kristina Glicksman, *Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia*, Opuscula archaeologica 29, Zagreb 2006, 189-230.
- M. Handley 2011 Mark Handley, *Dying on foreign shores. Travel and mobility in the late-antique West*, JRA suppl. ser. 86, Portsmouth 2011.
- V. Hope 2007 Valerie Hope, *Age and the Roman army. The evidence from tombstones*, Age and ageing in the Roman empire, Portsmouth 2007, 111-129.
- K. Hopkins 1966 Keith Hopkins, *On the probable age structure of the Roman population*, Population studies 20, London 1966, 245-264.
- K. Hopkins 1987 Keith Hopkins, *Graveyards for historians*, La mort, les morts set l'au-delà dans le monde romain, Caen 1987, 113-126.
- P. Huttunen 1974 Pertti Huttunen, *The Social strata of the imperial city of Rome*, Oulu 1974.
- M. Jurišić 1998 Mario Jurišić, *Zapadnosredozemni brodski tereti iz ranocarskoga razdoblja*, Izdanja HAD-a 19, Zagreb 1998, 143-158.
- J. G. Keenan 1973 James G. Keenan, *The names Flavius and Aurelius as the status designations in the later Roman Egypt (part 1)*, ZPE 11, Köln 1973, 33-63.

- J. G. Keenan 1974 James G. Keenan, *The names Flavius and Aurelius as the status designations in the later Roman Egypt (part 2)*, ZPE 13, Köln 1974, 283-304.
- W. Levison 1898 Wilhelm Levison, *Die Beurkundung des Civilstandes im Altertum. Ein Beitrag zur Geschichte der Bevölkerungstatistik*, BJ 102, Bonn 1899, 1-82.
- I. Matijević 2006 Ivan Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Žrnovnice i Salone*, VAPD 99, Split 2006, 145-152.
- A. Mócsy 1959 András Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.
- D. Noy 2000 David Noy, *Foreigners at Rome*, London 2000.
- S. Phang 2001. Sarah E. Phang, *The marriage of the Roman soldiers (13. B.C. – A.D. 235.). Law and family in the imperial army*, Leiden – Boston – Köln 2001.
- D. Rendić-Miočević 1952 Duje Rendić-Miočević, *Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije*, VAHD 53, Split 1952, 211-232.
- M. Reuter 2005 Marcus Reuter, *Gefallen für Rom. Beobachtungen an den Grabinschriften im Kampf getöteter römischer Soldaten*, Limes XIX. Proceedings of the XIXth International congress of Roman frontier studies, Pécs 2005, 255-263.
- L. Ross Taylor 1924 Lilly Ross Taylor, *Seviri equitum and municipal seviri. A study in pre-military training among the Romans*, JRS 14, London 1924, 158-171.
- R. P. Saller 2008 Richard P. Saller, *Status and patronage*, Cambridge ancient history vol. XI, Cambridge 2008, 817-854.
- S. Rinaldi Tufi 1971 Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, Roma 1971.
- M. Sanader 1999 Mirjana Sanader, *Zašto salonitanska konkubina Klodija Fausta nije legalizirala svoju vezu s Gajem Utijem?*, Arheološke studije i ogledi, Zagreb 1999.
- M. Sanader 2007 Mirjana Sanader, *O antičkoj provincijalnoj arheologiji, s naglaskom na gospodarstvu*, Opuscula archaeologica 30, Zagreb 2007, 143-182.
- M. Sanader – M. Miličević Bradač – D. Demicheli 2013 Mirjana Sanader – Marina Miličević Bradač – Dino Demicheli, *A »poet« in the military camp at Tilverium*, Proceedings of the XVIIth Roman military equipment conference, Zagreb 2013, 483-491.
- S. Schönauer 2001 Srđana Schönauer, *Odjeća, obuća i nakit u Antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, VAHD 93, Split 2001, 223-515.
- P. Selem 1997 Petar Selem, *Izidin trag*, Zagreb 1997.

- W. Selzer 1988 Wolfgang Selzer, *Römische Steindenkmäler. Mainz in römischer Zeit. Katalog zur Sammlung in der Steinhalle*, Mainz 1988
- M. Stefanile 2009 Michele Stefanile, *Il lingotto di piombo di Cn. Atellius C. f. Miserinus e gli Atelli di Carthago nova*, Ostraka 18/2, Napoli 2009, 559-565.
- R. Syme 1940 Ronald Syme, *Roman senators from Dalmatia*, Serta Hoffleriana, Zagreb 1940, 225-232.
- J. Šašel 1982 Jaroslav Šašel, *Senatori ed appartenenti all'ordine senatorio provenienti dalle provincie Romane di Dacia, Tracia, Mesia, Dalmazia e Pannonia*, Epigrafia e ordine senatorio, II, Roma 1982.
- Z. Šimić-Kanaet 2010 Zrinka Šimić-Kanaet, *Tilurium II. Keramika 1997-2006*, Zagreb 2010.
- A. Škegro 1999 Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1999.
- M. Zaninović 1977 Marin Zaninović, *The economy of the Roman Dalmatia*, ANRW 6/II, Berlin-New York 1977, 767-809.

Summary

Dino Demicheli

Salonitani extra fines Dalmatiae (III)

The civilians of Salonitan origin

Key words: Salona, Dalmatians, civilians, inscriptions, mobility, trade

The paper deals with 14 sepulchral inscriptions that belonged to the Salonitan civilians. From the information on the monuments one can confirm that these civilians spent some time outside the province of Dalmatia. Given that all of the individuals were civilians, they belong to the group of people who could decide by their own will where to go as opposed to the military population who themselves were not able to decide the same. On most of the inscriptions of these Salonitans, there are not explicitly mentioned what were the reasons to leave Dalmatia, so one can assume that the reasons were of an economic nature, mostly related to the overseas trade and crafts.

